

Ігор Лиман
(Бердянськ)

МАТЕРІАЛИ ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ МІСТА СЕВАСТОПОЛЯ З ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ 1775-1861 РР.

Для більш адекватного відтворення картини церковного життя на Півдні України в останній чверті XVIII - середині XIX ст. є необхідним опрацювання якомога більшої кількості комплексів джерел з відповідної проблематики. Отже, цілком логічним є наше звернення до матеріалів фондів Державного архіву міста Севастополя. Саме для цього міського архіву в системі архівних установ України зроблене виключення: на зберігання сюди були передані з тоді ще Кримського обласного державного архіву (тепер - Державний архів Автономної Республіки Крим) комплекси цінних документів XVIII - XIX ст., які стосуються, зокрема, історії православ'я в регіоні. Метою даної публікації і є встановлення можливостей використання фондів Державного архіву м. Севастополя при підготовці роботи з історії православної церкви на півдні України в 1775-1861 рр.

Не можна сказати, що всі архівні матеріали зазначеної проблематики залишаються *terra incognita* для дослідників. Документи, які зберігаються в архіві, використовуються місцевими істориками при написанні статей, присвячені окремим аспектам минулого тієї чи іншої релігійної споруди або окремої групи духовних осіб. Зокрема, директором Державного архіву м. Севастополя В. В. Крестьянніковим надруковано дві статті, присвячених ієромонахам та священникам Балаклавського Георгієвського монастиря¹. На матеріалах фонду того ж Балаклавського Георгієвського монастиря побудував свої роботи і завідуючий відділом охорони й використання пам'яток м. Севастополя В. Г. Шавшин². Документи того ж 20-го фонду використовувались Ю. А. Катуніним³. Три справи фонду Херсонського чоловічого

монастиря Св. Володимира використані в статті Ю. О. Бабінова⁴. Отже, кримські дослідники звертались переважно до матеріалів найбільш представницького фонду, залишивши поза своєю увагою кілька інших зібрань, які мають відношення до історії християнства в регіоні в зазначений період. Звернемо увагу і на ту обставину, що навіть документи 20-го фонду не були опрацьовані деякими істориками, які писали про Балаклавський Георгіївський монастир.

В архіві документи з історії православ'я зберігаються в наступних фондах: Церква Дунайської гребної флотилії (Ф. 3), Митрофанівська церква боковий вівтар Севастопольського Адміралтейського собору (Ф. 5), Балаклавська Миколаївська церква (Ф. 9), Петропавлівська церква морського шпиталю (Ф. 11), Херсонеський чоловічий монастир Св. Володимира, м. Севастополь (Ф. 19), Балаклавський Георгіївський чоловічий монастир (Ф. 20), Комісія по будівництву в м. Севастополі храму Св. Володимира (Ф. 21), Севастопольський Адміралтейський собор та Володимирська церква бокового вівтаря (Ф. 23). До того ж, в одному з особистих фондів зберігається справа, яка містить історичну записку про Володимирський собор у Херсонесі (Ф. Р.-567).

Із цих зібрань, як вже зазначалось, найбільш представницьким, а отже таким, яке викликає найбільший науковий інтерес, є фонд Балаклавського Георгіївського монастиря, крайніми датами матеріалів якого є 1794-1920 рр. (між іншим, документи саме цього фонду є найстарішими серед тих, що зберігаються в Державному архіві міста Севастополя). Кілька справ фонду відмічені в описах як такі, що мають особливу цінність, оскільки містять автографи адміралів Ф. Ф. Беллінзгаузена, П. С. Нахімова, М. П. Лазарева. До 1794-1861 рр. відносяться 117 справ фонду. Переважна більшість з них містить вхідну та вихідну документацію монастиря: сенатські, синодські, консисторські укази, інші папери, що надходили до обителі від представників різних щаблів керівництва військового, цивільного та духовного відомств, а також відповіді, що складались в монастирі на ці папери. Великий інтерес представляє документація, яка включає книги надходжень, витрат і залишків монастирської та флотської скарбниць, книги для запису свічкових грошей, кошториси будівництва й ремонту монастирських споруд. Значний відсоток документів фонду являє собою формулярні списки ієромонахів, вдових священників, ієродияконів та послушників, інші матеріали особового складу. Отже, справи фонду дають можливість

створити більш-менш цілісне дослідження з історії Балаклавського Георгіївського монастиря, спробою якого і є згадана робота В. Г. Шавшина. З іншого боку, завдяки цим же справам можна більш детально вивчити цілий ряд аспектів релігійної історії регіону та Російської імперії в цілому, на що не зверталась увага науковцями Севастополя. Зокрема, копії указів вищих органів духовної та світської влади, що надсилались до монастиря, дещо доповнюють далеко не повні матеріали Повного Зібрання законів Російської імперії, які стосуються релігійних питань і анотований тематичний покажчик яких підготовлений до друку автором.

Крім того, документи фонду дозволяють уточнити деякі обставини історичних подій, які мали місце до 1794 р. Так, в указі Новоросійської духовної консисторії від 23 лютого 1803 р. згадується про вимогу ігумена Анфіма повернути до Балаклавського монастиря чудодійну ікону Св. Георгія, яка, за твердженням самого ігумена, знаходилась в монастирі з початку його існування і була забрана разом із сріблом і ризницею митрополитом Ігнатієм під час виходу греків із Криму в 1778 р. За інформацією Анфіма, після смерті митрополита Готфійського та Кафійського ікона була забрана маріупольськими греками до міської Харлампіївської церкви, а весь цей час Балаклавський монастир терпів чималі збитки через відсутність "справжньої чудодійної ікони"⁵. Оскільки в церковній історії регіону останньої чверті XVIII - середини XIX ст. найменш вивченою через брак джерел залишаються події перших років після ліквідації Нової Січі, подібні згадки в документах фонду Балаклавського Георгіївського чоловічого монастиря можуть допомогти зробити додаткові штрихи в монографії "Православна церква на півдні України (1775-1781)", яка зараз готується нами до видання.

Архівні матеріали дозволяють з'ясувати деякі факти з історії інших монастирів регіону. Зокрема, Балаклавський монастир час від часу вів листування з Самарським Пустинно-Миколаївським монастирем, переважно з питання переведення осіб, засуджених в порядку духовного суду до відповідної епитимії. Цінність цього листування є тим більш важливою, що архів Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря свого часу був знищений, а тому доводиться збирати інформацію про історію обителі фактично по крупицях з фондів різних архівних установ.

Документи фонду допомагають більш детально вивчити зміни,

які відбувались у складі та юридичному статусі військового духовенства регіону, адже саме Георгіївському монастирю була відведена важлива роль у забезпеченні ієромонахами Чорноморського флоту. Ми маємо змогу не тільки простежити зміни, які відбувались в урядовій політиці стосовно порядку формування складу військово-морського духовенства, але і з'ясувати, як на місцях реагували на ці зміни, як вони впливали на взаємини між парафіяльним та військовим духовенством.

Завдяки справам фонду ми можемо дізнатись і про те, як на місцях реагували на рішення центральної влади стосовно інших питань, як єпархіальне та монастирське керівництво забезпечувало виконання таких розпоряджень. В цьому плані певний інтерес представляють, між іншим, надіслані в 1861 р. до монастиря укази Таврійської духовної консисторії з приводу скасування кріпацтва, а також підписане Олексієм, єпископом Таврійським і Сімферопольським, "Причтам Таврійської єпархії окружне напучення", в якому в 8 пунктах розписувався порядок роз'яснення Маніфесту від 19 лютого 1861 р. в дусі покори імператору. В напученні, зокрема, було позначено, що перший член причту зобов'язується доповісти єпархіальному архієрею про поведінку парафіян після обнародування Маніфесту, а пізніше невідкладно доповідати про всі "випадки особливого значення"⁶.

У фондї іншого монастиря, Херсонеського Св. Володимира, матеріали якого мають крайні дати 1853-1919 рр., періоду, який нами розглядається, стосуються 14 справ. Дві з них містять переважно укази Таврійської духовної консисторії⁷, одна - вихідну документацію монастиря⁸, ще одна - документи про призначення, переміщення та звільнення ченців⁹. Більшість же документів мають відношення до господарських питань: справи фонду висвітлюють відновлення монастиря після Кримської війни, відведення обителі земельних ділянок, зведення в Херсонесі собору Св. Володимира, влаштування монастирського подвір'я в Севастополі, зведення будинку при монастирі. Незважаючи на те, що більшість паперів стосується саме економічних питань, серед них ми можемо знайти і такі, які проливають світло на інші аспекти діяльності обителі, на деякі особливості міжконфесійних взаємин в регіоні, стосунків світської та духовної влади тощо. Так, про піклування керівництва монастиря стосовно збереження старожитностей Херсонесу

свідчать не лише матеріали справи "Про проведення археологічних розкопок в місцевості давнього Херсонесу"¹⁰, але і документи справи "Про відновлення монастиря після війни 1853-1856 років"¹¹: саме тут знаходиться підписаний настоятелем ієромонахом Євгеном лист до севастопольської міської поліції, в якому зазначалось: "Зустрічаючи неодноразово на монастирській землі мисливців, і бачачи так само неодноразово приклади викрадення залишків давнини, які не зважаючи на догани продовжуються і дотепер, покійно прошу ту поліцію довести до загального відома заборону подібних витівок неблагомислячих людей і те, що кожен вчинок такого роду буде підпадати під статтю церковного грабунку і буде доведений до Височайшого відома"¹². В цій же справі знаходиться листування з приводу наміру двох караїмських купців пожертвувати придбану у французів дерев'яну церковну будівлю на зведення православного храму в Херсонесі. Заслуговує на увагу вже той факт, що жертва зроблена іновірцями, а не православними. Цікава й позиція в цьому питанні православного духовенства та світської влади. За відношенням благочинного кримських церков віце-губернатор увійшов до Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора з поданням про плани архієпископа Херсонського й Таврійського з влаштованих в Камишовій бухті французами та англійцями двох церков передати одну Херсонеському скиту, а іншу перенести на північну сторону з перевезенням туди кількох бараків для влаштування приміщення для церковнослужителів. На це генерал-губернатор відгукнувся, що в Камишовій бухті знаходились не церкви, а французькі та англійські бараки, в яких здійснювались богослужіння. А оскільки всі бараки колишніх союзницьких військ передані керівництвом останніх на користь найбільш потерпілих під час війни мешканців Криму, то генерал-губернатор зробив висновок, що призначити таку жертву на інші цілі немає можливості. Як виявилось, в цьому випадку духовна влада не стала діяти згідно з волею влади світської. На цьому ж аркуші, отриманому 31 серпня 1856 р., благочинним кримських церков Радіоновим позначено: "Церква вже переведена на північну сторону, поставлена і 8 вересня згідно з чиномачальністю церкви оновлена... З тих пір у ній здійснюється постійно Божа Літургія; а будинок для причту також влаштовується і буде завершений до 20 жовтня". Отже, знаючи про негативне ставлення

генерал-губернатора до перенесення споруди і використання її в релігійних цілях благочинний кримських церков не зупинив освячення храму. Стосовно ж другої споруди Радіонов зазначив, що вона залишена в Камишовій бухті при складах і могла б стати першокласною церквою в разі облаштування на місці. На зауваження ж генерал-губернатора про те, що французькі та англійські споруди не можуть використовуватись церквою через призначення на користь найбільш потерпілих від війни, реакція духовенства була більш ніж красномовною: "А причт неуже не розорений, втративши і храм і будинок церковний?"¹³.

Про облаштування релігійних споруд після виходу французів і англійців ведеться не лише в згаданій вище справі "Про відновлення монастиря після війни 1853-1856 років", але і в справі "Про будівництво та ремонт церкви" фонду Петропавлівської церкви морського шпиталю¹⁴. Якщо в першій справі зазначалося, що ризничий ієромонах Євген, направлений архієпископом Херсонським і Таврійським Інокентієм для обстеження Херсонської кіновії, знайшов останню "повністю розореною від ворога, який там перебував"¹⁵, то в другій справі дається більш докладна характеристика дій союзницьких військ по відношенню до православних споруд. Є сенс навести дуже красномовний уривок з рапорту про стан церков Севастополя та околиць міста, які певний час знаходились на окупованій території: "Благочинний протоієрей Арсеній Лебединцев доповів.., що 1) в Севастополі Петропавлівська церква після тих, що мали місце, пошкоджень від пострілів та після пожежі, являє собою самі стіни, всередині та ззовні спотворені незліченними написами й карикатурами, для святині образливими. В ній ні підлоги, ні дверей, ні вікон, ні де небудь у всьому будинку шматка деревини, все згоріло або виламано. В тому ж важко виправному вигляді і церковний будинок: в ньому статуї Св. Апостолів Петра й Павла, які стояли біля входу в церкву, зняті й викрадені. Від церковної кам'яної огорожі вціліла лише третя частина. Дзвіниця зруйнована до основи. 2) Всіх Святих церква на цвинтарі повністю розорена, не пострілами, від яких пошкоджень у всій будівлі небагато, а ворожою рукою, дах знятий, підлога та вікна виламані. Святі зображення на внутрішніх стінах церкви спотворені, наприклад, у Святих виколоті очі і таке інше; обидва будинки на цвинтарі не існують, огорожа кам'яна, якою обведений був увесь цвинтар, вціліла лише в

кількох місцях. Мармурові надгробні пам'ятники, чи інші скільки небудь цінні й витончені, всі побиті, не випадково від пострілів, а з наміром всіляко пошкоджені, тоді як хрести дерев'яні та пам'ятники з простого каменя цілі й на місці. Колодязь при церкві на цвинтарі також зруйнований. 3) Коранська Костянтинівська церква, в якій безперешкодно здійснювалось богослужіння до жовтня 1855 р., після виходу з села мешканців зайнята казенним ворожим складом, і як сама церква, так всі майже будівлі в селі Корана перебувають в цілості. 4) Кадинівська Троїцька церква будівлею ціла, як і будинок священицький в огорожі церковній, але так само зайнята ворожим складом; у всьому селі вціліло чотири будинки. 5) Коморська Маріїнська церква повністю розорена всередині й ззовні, навіть кам'яна підлога виламана в ній. Через велику кількість на церковному подвір'ї гною видно, що тут було стійло для худоби; крім напівзруйнованої будівлі самої церкви немає і слідів села, яке було тут. Каплиця над джерелом Святого Іоанна (пісного) не існує, а каплиця кам'яна Св. Пророка Іллі, яка напроти джерела, перетворена на пекарню. 6) У Балаклавському Георгіївському монастирі, крім слідів бурі, яка була 2 листопада, все в колишньому вигляді, виключаючи хутори й ліси, яких не існує. 7) У Херсонській кіновії від церкви та двох будівель монастирських залишилися самі сліди. Шлях до Херсонесу перетинається траншеями в різних напрямках. Від колишніх воріт до руїн церкви, які обстежені графом Уваровим, і звідти до самого кінця мису прокладена глибока траншея до батареї, тут ворогом влаштованої. Розріз великого насипу завалений і на ньому інша ворожа батарея.

Із всіх церков розорених зручніша для відновлення церква в скелі Інкерманській, де потрібен лише іконостас, оскільки від колишнього написаного на полотні залишилась сама рама. За розпорядженням начальника 11-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта Веселитського... тут поставлений караул, і в церкві лежить зошит для внесення пожертв на відновлення церкви. З церков в Севастополі військових: Шпитальної, Морської, Володимирської та Михайлівської, які є боковими вівтарями Адміралтейського собору, полкових Білостокської та Бретської існують самі руїни. Новий Адміралтейський собор, не завершений лише внутрішнім оздобленням, має пошкодження незначні, і може бути першою в місті церквою для богослужіння¹⁶.

Більшість фондів Державного архіву міста Севастополя, які мають відношення до історії православної церкви кінця XVIII - середини XIX ст., являють собою зібрання метричних книг. В тому ж фонді Петропавлівської церкви морського шпиталю з 50 справ 1820-1861 рр. 49 містять метричні книги. Метричні записи 1815-1860 рр. про народження, шлюби та смерті складають 74 справи фонду Севастопольського Адміралтейського собору та Володимирської церкви бокового вівтаря. 30 метричних книг складають фонд церкви Дунайської гребної флотилії. У фонді Митрофанівської церкви бокового вівтаря Севастопольського Адміралтейського собору зберігається 5 метричних книг 1854-1861 рр., а в фонді Балаклавської Миколаївської церкви - 4 метричні книги 1857-1861 рр. Всі ці книги є цінним джерелом для дослідження змін, які відбувались в системі діловодства по духовному відомству, допомагають простежити ті уніфікаційні тенденції, які спостерігались в системі управління православною церквою Російської імперії. Крім того, при порівнянні метричних книг севастопольських церков із книгами, що велися в інших населених пунктах Південної України, можна виявити особливості, що мали місце при веденні відповідних записів у церквах різних міст, повітів та губерній. Маються на увазі не лише відмінності, обумовлені рівнем контролю єпархіального керівництва за правильністю ведення метричних книг, грамотністю самих парафіяльних священиків тощо, але і відмінності, пов'язані із статусом церков. Зокрема, у Володимирській церкві бокового вівтаря Севастопольського Адміралтейського собору частина метричних книг велась по єпархіальному, а частина - по військовому відомству. Причому формуляри обох були ідентичними і заповнювались тією самою духовною особою. Відмінність полягала в тому, що в перші книги записувались народження, шлюби та смерті осіб цивільного відомства, а в другі - відомства військового.

Загальне й особливе можна простежити і стосовно процедури зведення релігійних споруд. Цілий фонд севастопольського архіву присвячений будівництву храму Св. Володимира¹⁷. Документи 1845-1861 рр. відкриті у 63 справах цього фонду. Фактично, за ними по місяцях можна простежити історію зведення споруди, якій надавалось особливе значення вищою духовною та світською владою. Недарма до вирішення питань, пов'язаних із будівництвом "храму Св. Володимира на руїнах давнього Херсонесу в Криму, на тому місці,

де за легендою Рівноапостольний князь Володимир прийняв Святе хрещення¹⁸ були залучені перші особи держави, включаючи імператорів. Матеріали фонду допомагають зрозуміти логіку, якою керувалась центральна влада запроваджуючи ще в 1825 р. підписку по всій території Російської імперії на зведення храму, створюючи в 1845 р. Комітет для будівництва, передаючи зібрані на споруду в Херсонесі кошти на користь зведення храму в Севастополі, приймаючи рішення про ліквідацію створеного 11 квітня 1845 р. Комітету і розподіляючи зібрані кошти тепер вже на дві частини.

Інформація про зведення храму в Херсонесі міститься ще в одному фонді архіву - "Колекція документів з історії м. Севастополя"¹⁹. В колекції Є.В. Венікєєва, який у 1970-1980-х роках обіймав посади інженера-геодезиста відділу інституту Укржитремпроект, голови секції пам'ятників містобудування й архітектури Севастопольської міської організації Українського товариства охорони пам'ятників історії й культури та голови міської інспекції товариства²⁰ зберігається справа "Володимирський собор у Херсонесі. Історична записка". Складена наприкінці 70-х рр. за участю старшого наукового співробітника Л. Краценко на замовлення Українського спеціального науково-реставраційного проектного інституту "Історична записка" являє собою хронологічне викладення історії будівництва Херсонеського собору Св. Володимира починаючи з 1825 р. При підготовці цієї роботи, крім опублікованих матеріалів, були використані й фонди кримських архівів, у тому числі й Державного архіву міста Севастополя (тоді - Севастопольського міського державного архіву). Щоправда, з документів останнього використовувались матеріали не 21-го, а 19-го фонду. Подіям 1825-1861 рр. в "Історичній записці" присвячено 6 машинописних аркушів. Написаний в цілому коректно цей текст містить і неточності. Зокрема, в підтвердження тези, що "певно, будівництво Херсонеського храму користувалось особливою увагою і заступництвом імператора", стверджується, що передавалась половина суми на будівництво Севастопольського храму²¹. Але в імператорському указі від 28 серпня 1859 р. читаємо абсолютно протилежне: "Зібрану ж від добровільних пожертв на будівництво Храму Св. Володимира в Херсонесі суму до 10 лютого 1858 року розділити, разом з належними на капітал відсотками, на дві рівні частини: одну спрямувати на будівництво інвалідного будинку з

домовою церквою в Севастополі, а іншу передати Херсонському Храму...”²².

Отже, документи дев’яти розглянутих фондів Державного архіву міста Севастополя дають можливість доповнити наші знання не лише про релігійні споруди та духовенство міста і його околиць в кінці XVIII - середині XIX ст., але також більш детально вивчити події, які мали місце в регіоні одразу після ліквідації Запорозьких Вольностей, доповнити інформацію стосовно розпоряджень центральних органів світської та духовної влади, що мали виконуватись на півдні України, про забезпечення єпархіальним керівництвом такого виконання; отримати додаткові відомості про релігійні споруди регіону, духовенство Південної України. Матеріали фонду вносять нові штрихи в картину міжконфесійних взаємин, взаємин світських та духовних установ. Вони ж допомагають простежити зміни, які відбувались в різних аспектах релігійного життя регіону та імперії в цілому. Подальша перспектива досліджень полягає у використанні справ архіву при створенні узагальнюючої праці з історії православної церкви на півдні України останньої чверті XVIII - середині XIX ст.

Annotation

Materials of State Archives of the City of Sevastopol’s stocks which concern the History of the Orthodox Church of the South of Ukraine in 1775 - 1861 years.

The article deals with documents of Sevastopol’s Archives which contain information about the History of the Orthodox Church. Possibilities of using the materials in preparation of a generalizing work on the History of the Orthodox Church in the region in the last quarter of the XVIII - the middle of the XIX century are determined.

Анотація

Матеріали фондів Державного архіву міста Севастополя з історії православної церкви на півдні України 1775-1861 рр.

В статті розглядаються матеріали фондів севастопольського архіву, які містять інформацію з історії православної церкви. Визначаються можливості використання цих документів при підготовці узагальнюючої праці з історії православ’я в регіоні в останній чверті XVIII - середині XIX ст.

-
- ¹ Крестьянников В. В. Участие иеромонахов Балаклавского Георгиевского монастыря в Крымской (Восточной) войне 1853-1856 гг. // Взаимоотношения религиозных конфессий в многонациональном регионе. Сборник научных трудов. – Севастополь, 2001. - С. 111-117; Крестьянников В. В. Участие иеромонахов и священников Балаклавского Георгиевского монастыря в боевых действиях Черноморского флота в первой половине XIX века // Проблемы религий стран Черноморско-Средиземноморского региона. Сборник научных трудов. - Севастополь; Краков, 2001 - С. 115-120.
 - ² Шавшин В. Г. Адмирал М. П. Лазарев и Балаклавский Георгиевский монастырь // Пилигримы Крыма. Осень 98. Международная научная конференция. Материалы. - Симферополь, 1999. - С. 283-289; Шавшин В. Г. Балаклавский Георгиевский монастырь. - Симферополь, 1997. - 159 с.; Шавшин В. Г. Некрополь Балаклавского Георгиевского монастыря // Крымский Архив. - 1997. - № 3. - С. 137-141.
 - ³ Катунин Ю. А. Балаклавский Георгиевский монастырь // Культура народов Причерноморья. - 1999. - № 6. - С. 356-361; Катуни Ю. А. Монастыри Крыма в XIX - XX веках (по материалам крымских архивов). - Симферополь, 2000. - 19 с.
 - ⁴ Бабинов Ю. А. Херсонесский Свято-Владимирский монастырь и раскопки древнего Херсонеса // Крымский Архив. - 1999. - № 5. - С. 38-43.
 - ⁵ Державний архів міста Севастополя (ДАМС). – Ф. 20: Балаклавський Георгіївський чоловічий монастир, оп. 1, спр. 3, арк. 77.
 - ⁶ ДАМС. – Ф. 20, оп. 1, спр. 116.
 - ⁷ ДАМС. – Ф. 19: Херсонеський чоловічий монастир Св. Володимира, м. Севастополь, оп. 1, спр. 3, 9.
 - ⁸ Там само. – Спр. 1
 - ⁹ Там само. – Спр. 6.
 - ¹⁰ Там само. – Спр. 10.
 - ¹¹ Там само. – Спр. 2.
 - ¹² Там само. – Арк. 27.
 - ¹³ Там само. – Арк. 3, 5 зв.
 - ¹⁴ ДАМС. – Ф. 11: Петропавлівська церква морського шпиталю, оп. 1, спр. 38.
 - ¹⁵ ДАМС. – Ф. 19, оп. 1, спр. 2, арк. 9.
 - ¹⁶ ДАМС. – Ф. 11, оп. 1, спр. 38, арк. 14-15.
 - ¹⁷ ДАМС. – Ф. 21: Комісія по будівництву в м. Севастополі храму Св. Володимира.
 - ¹⁸ Полное Собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). - СПб., 1860. - Т. XXXIII. - Отд. I.-№ 32759. - С. 128.
 - ¹⁹ ДАМС. – Ф. Р.-567: Колекція документів з історії м. Севастополя, оп. 5: Опис документів Венікеєва Є. В., спр. 100.
 - ²⁰ Там само. – Спр. 1.
 - ²¹ Там само. – Спр. 100, арк. 7-8.
 - ²² ПСЗРИ. - СПб., 1861. - Т. XXXIV. - Отд. I. - № 34833. - С. 817-818.
-